

DAVLAT BYUDJETI XARAJATLARI SIYOSATINING ZAMONAVIY KONSEPTUAL ASOSLARI

Davlatov Muradbek Saparboevich

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ARTICLE INFORMATION

Volume: 2

Issue: 1

DOI: https://doi.org/10.55439/INS/vol1_iss12/241

ABSTRACT

Davlat byudjeti xarajatlari siyosati mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. U markazlashgan mablag'larni taqsimlash va ularning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta'sirini aks ettiruvchi asosiy moliyaviy vosita hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida davlat byudjeti xarajatlari siyosatining zamonaviy konseptual asoslari va rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi. Tahlillar fiskal intizom, makroiqtisodiy barqarorlik hamda davlat xarajatlarning samaradorligini ta'minlash muhimligini ko'rsatadi. Shuningdek, byudjet xarajatlarning milliy rivojlanish strategiyalari bilan uyg'unligi, ijtimoiy sohaga investitsiyalar, mintaqaviy iqtisodiy barqarorlik va ekologik ustuvorliklarga qaratilganligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari davlat byudjeti xarajatlari strategik boshqarish, shaffoflik va hisobdorlikni oshirish zarurligini ta'kidlaydi.

KEYWORDS

mahalliy byudjetlar, birlashtirilgan daromadlar, tartibga soluvchi daromadlar, daromadlarni diversifikatsiyalash, ijtimoiy soha xarajatlari.

Kirish (Introduction/Введение)

Mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda davlat byudjeti xarajatlari markaziy ahamiyat kasb etadi. Chunki davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlanishi natijasidagi yirik markazlashtirilgan pul fondlarini o'zida mujassamlashtirib, ushbu fond daromadlari hisobiga amalga oshiriladigan xarajatlarni yahlit jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Davlat byudjeti xarajatlari orqali davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi islohotlarni konseptual asoslariga baho berish mumkin. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasidagi islohotlarning zamonaviy bosqichlarida davlat xarajatlari siyosatining konseptual asoslari va zamonaviy yo'nalishlari bo'yicha tahlillar tizimlashtirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review, Анализ литературы)

Mahalliy byudjetlar xarajatlari asosan davlat xarajatlarning elementi sifatida bir qator iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Xususan, Richard Musgrave [1], moliya nazariyasida davlatning uchta asosiy funksiyasini – taqsimot, resurslarni ajratish va stabilizatsiyani – ajratib ko'rsatadi. Uning yondashuvi davlat byudjeti xarajatlari belgilashda ilmiy asos sifatida keng qo'llaniladi. James M. Buchanan va Gordon Tullocklar [2] siyosiy qarorlar va byudjet xarajatlari qabul qilish jarayonida shaxsiy manfaatlar, kollektiv qarorlar va siyosiy o'zaro ta'sirlarga urg'u beradi. Ushbu nazariy qaragshlari asosida ular Ommaviy tanlovlar (public choice) nazariyasiga asos solishgan. Charles E. Lindblom [3] byudjet shakllantirish jarayonida inkrementalizm nazariyasini ilgari suradi. Unga ko'ra, murakkab byudjet muammolarini radikal yechimlar o'rniga, asta-sekin, bosqichma-bosqich pragmatik tarzda hal etish odatiy hol ekanligini ilgari surgan. Aaron Wildavsky [4,5] byudjet jarayonining siyosiy va tashkilot doirasidagi tomonlarini chuqur tahlil qiladi. Byudjet tizimi byudjetlari xarajatlarni rejalashtirish va boshqarish jarayonida qarorlar qabul qilish mexanizmlarini hamda ularning nazariy asoslarini tadqiq qilishga o'z hissasini qo'shgan. Christopher Hood [6] davlat moliyasini boshqarishning yangi nazariy yo'nalishida ilmiy ilonishlari olib borib, davlat boshqaruvi va byudjet jarayonlarini modernizatsiya qilish masalalariga e'tibor qaratadi. Uning ishlarida samaradorlik, hisobdorlik va raqobatbardoshlik tushunchalari muhim o'rin tutadi. Ushbu

mualliflarning yondashuvlari davlat byudjeti xarajatlari shakllantirish, ularni tartibga solish va siyosiy-iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda asosiy nazariy asoslarni tizimlashtirishgan.

Shuningdek, mamlakatimizda ham ushbu mavzuga oid turli ilmiy maqolalar va tadqiqotlar chop etilmoqda, ular orasida davlat moliyasi, byudjet jarayonlari va xarajatlarning optimallashtirish masalalari bo'yicha tahliliy ishlar uchrab turadi.

Tadqiqotni amalga oshirishda foydalanilgan usullar (Methods/ Методы).

Ushbu ilmiy maqola doirasida olib borilgan tadqiqotlarni ilmiy bilishning ilmiy abstraksiyalash usulidan foydalanilgan. Empirik tadqiqot usullaridan statistik kuzatish, taqqoslash, tahlil va sintez usullaridan foydalanilgan.

Tahlillar (Analysis/ Анализ).

Ma'lumki davlat byudjeti xarajatlari, davlatning jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarining asosiy moliyaviy manbaini o'zida mujassamlashtiradi. garchi davlat byudjeti daromadlari davlat byudjeti xarajatlari tasdiqlangan smeta asosida to'liq va o'z vaqtida moliyalashtirishning asosiy moliyaviy manbai hisoblanadi, davlat byudjeti xarajatlari orqali davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sohada islohotlarining real ifodasini o'zida mujassamlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasida byudjet xarajatlari siyosati mamlakatning iqtisodiy o'sishi, ijtimoiy barqarorlik va aholi farovonligini ta'minlash maqsadida shakllantiriladi. Byudjet xarajatlari siyosati bir qator konseptual asoslarga ega bo'lib, unda avvalo makroiqtisodiy barqarorlik va moliyaviy intizom ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat xarajatlari ichki yalpi mahsulot (YaIM) va byudjet daromadlari bilan mutanosib ravishda rejalashtirilib, fiskal balansni ta'minlashda davlat qarzining miqdori va xarajatlarni samaradorligi nazorat qilinishiga yo'naltiriladi. Shuningdek, monetar indikatorlar hisoblangan inflyatsiyaning oldini olish va moliyaviy barqarorlikni saqlash maqsadida xarajatlarni maqsadli yo'naltirish xarajatlarni orqali davlat moliyasini barqarorligining asosini tashkil qiladi. Byudjet mablag'laridan foydalanishda samaradorlikni oshirish uchun har bir xarajat natijadorlikka asoslangan holda rejalashtirish tizimi davlat moliyaviy barqarorligining omilidir. Zamonaviy sharoitlarda davlat byudjetining xarajatlari tarkibidagi ijtimoiy soha xarajatlari kambag'allikni kamaytirish, aholi turmush darajasini oshirish va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga

yo'naltirilmoqda. Shuningdek, davlat byudjeti xarajatlarini boshqarish siyosatida milliy iqtisodiyotni strategik rivojlanish va innovasion iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash masalasi muhi hisoblanadi. Zamonaviy sharoitlarda davlat byudjeti xarajatlari milliy rivojlanish strategiyalari, xususan, O'zbekistonning 2030 yilgacha rivojlanish strategiyasi bilan uyg'unlashgan holda amalga oshirilmoqda. Shuningdek, davlat byudjeti xarajatlari sifatida hududlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida davlat xarajatlari mintaqaviy ehtiyojlarga qarab taqsimlanish tizimiga asoslanadi. Keyingi yillarda davlat byudjeti xarajatlari siyosatida ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyotni rivojlantirishning pirovard maqsadlari o'z mujassamligini topmoqda. Davlat byudjeti xarajatlari tarkibida ekologik barqarorlikni ta'minlash va "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirishga yo'naltirilgan loyihalarni moliyalashtirish masalari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

1-jadval

Davlat byudjeti jami xarajatlarini funktsional vazifa bo'yicha tarkibi¹, jamiga nisbatan foizda

Xarajat turlari/yillar	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ijtimoiy xarajatlar	52,8	53,6	51,5	48,8	49,7	48,8
Iqtisodiyot xarajatlari	10,4	15,6	11,6	11,2	14,4	15,3
Investitsiya xarajatlarini moliyalashtirish	6,6	5,9	13,1	15,8	11,7	10,5
Davlat boshqaruvi, adliya va prokuratura organlarini saqlash xarajatlari	3,5	4,2	5,2	4,5	4,8	5,2
Boshqa xarajatlar	26,7	20,7	18,6	19,7	19,4	20,2

Yuqorida keltirilgan jadvalda davlat byudjeti xarajatlarining (maqsadli jamg'armalarsiz) turli funktsional vazifalar bo'yicha tarkibi va dinamikasi aks ettirilgan. Shuningdek, ularning jami xarajatlardan ulushi yillar bo'yicha taqqoslab ko'rsatilgan. Iqtisodiy soha xarajatlarining ulushi jami xarajatlarga nisbatan past bo'lsa-da, ular yillar davomida barqaror o'sish tendensiyasiga ega. Bu xarajatlar asosan iqtisodiy infratuzilma, ishlab chiqarish salohiyati va tadbirkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish da muhim moliyaviy omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Davlat byudjeti xarajatlarining eng yirik qismi ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan. Tahlil etilayotgan davrda ijtimoiy xarajatlar jami byudjet xarajatlarining 48,8–53,6% ulushini tashkil qilmoqda.

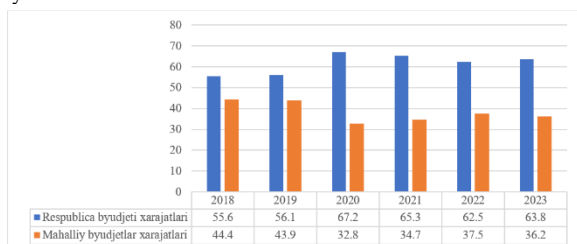
Bu aholi farovonligi va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarning ustuvorligini ko'rsatadi. Ijtimoiy xarajatlarga ta'lim, sog'liqni saqlash, pensiya va ijtimoiy nafaqalar, shuningdek, aholini qo'llab-quvvatlashga doir tashabbuslar kiradi.

Yirik investitsiyaviy, infratuzilmaviy va tarmoq loyihalariga ajratiladigan xarajatlar yillar davomida barqaror o'sish sur'atiga ega bo'lib kelgan. Bunday xarajatlar mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, infratuzilmani yaxshilash va sohalar raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Diagramma tahlili shuni ko'rsatadiki, davlat byudjeti xarajatlarining asosiy qismi ijtimoiy sohaga, ya'ni aholi farovonligi va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, iqtisodiy sohaga ajratiladigan xarajatlar nisbatan past ulushga ega bo'lsa-da, bu yo'nalishdagi xarajatlarni oshirish va infratuzilmaviy loyihalarni kuchaytirish orqali mahalliy byudjetlar barqarorligini ta'minlash imkoniyati mavjud.

Bundan tashqari, davlat xavfsizligi, huquq-tartibot va mudofaa xarajatlari, shuningdek, davlat boshqaruvi xarajatlarida kuzatilayotgan barqaror o'sish davlat boshqaruvi tizimida islohotlar izchil davom etayotganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, davlat byudjeti xarajatlarining asosiy yo'nalishlari aholi farovonligi va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy soha xarajatlarining bosqichma-bosqich oshirilishi kelgusi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atlarini yanada mustahkamlashda muhim rol o'ynashi mumkin.

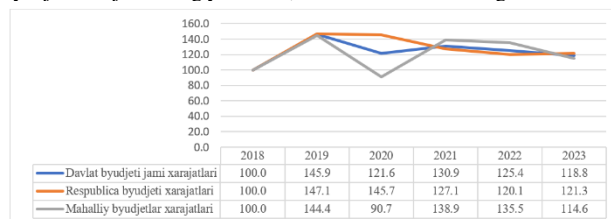
1-rasm. Jami davlat byudjeti xarajatlarda byudjet tizimi byudjetlarining ulushi², foizda.

1-rasmga muvofiq davlat byudjeti jami xarajatlarda Respublika byudjetining ulushi 2018 yilda 55,6 foizni va mahalliy byudjetlar xarajatlarining ulushi 44,4 foizni tashkil qilgan. Ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha keskin o'zgarishlar davrini ko'rib o'tadigan bo'lsak, 2020 yilda 67,2 foiz ulush bilan respublika byudjeti xarajatlarda yuqori ulush kuzatilgan. 2023 yilga kelib esa respublika byudjeti xarajatlari jami byudjet xarajatlarda 63,8 foizni tashkil qilgan bo'lsa, mahalliy byudjetlar

xarajatlari 36,2 foizni tashkil qilmoqda. 2018–2022 yillar davomida Respublika byudjetining xarajatlari o'sish trendini namoyon etgan.

Bu esa markazlashgan loyihalar, strategik dasturlar va maxsus fondlar orqali amalga oshirilayotgan xarajatlarning kengayishi bilan bog'liq. Markazlashgan mablag'lar orqali iqtisodiyot, ijtimoiy sohalar hamda infratuzilmani rivojlantirish imkoniyatlari yaratilmoqda.

Respublika byudjeti xarajatlarining yuqori ulushi o'z navbatida amalga oshirilayotgan strategik tavsifdagi islohotlarda davlat byudjetining ahamiyatini ortib borayotganligidan dalolat beradi. Xususan, bunda milliy iqtisodiyotni moliyalashtirish va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishda davlat byudjeti xarajatlarining o'sib borishi kuzatilgan. Natijada, birgina 2020 yilda 2019 yilga nisbatan 121,6 foizga o'sgan davlat byudjeti xarajatlarining o'sishida Respublika byudjeti xarajatlarining yillik 145,7 foizlik o'sishi ta'sir etgan.

2- rasm. Jami davlat byudjeti xarajatlarda (maqsadli jamg'armalarsiz) Respublika va mahalliy byudjetlar xarajatlarining ulushi (transferalarsiz, jamiga nisbatan foizda³).

Markazlashgan xarajatlar yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish, mamlakat infratuzilmasini rivojlantirish va umummilliy strategik vazifalarni bajarish imkoniyatlarini kuchaytirib borayotganini ko'rsatadi.

Davlat byudjeti siyosatini yanada balanslashtirish, mahalliy iqtisodiy salohiyatni mustahkamlash va hududlarning ehtiyojlarini hisobga olib, xarajatlarning samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

2-jadval

Mahalliy byudjetlar xarajatlari to'g'risida ma'lumot , mlrd. so'm

Hududlar/yillar	2018	2019	2020	2021	2022	2022 yilda 2018 yilga nisbatan o'sish, %da
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1740	3897,9	3542	2915,6	3874,2	222,7
Andijon	2162,1	4510,4	3708	3228,8	4741,6	219,3
Buxoro	1458,4	3107,5	3103,5	2375,4	3347,3	229,5
Jizzax	1153,8	2534,6	2057,7	1702,9	2551,8	221,2
Qashqadaryo	2223,5	4415,2	4603,2	4147,6	5534,2	248,9
Navoiy	999,2	2280,3	1818,2	1535,8	2186,3	218,8
Namangan	1953,7	3921,5	3776,9	3254,5	4607,9	235,9
Samarqand	2629,9	5147,3	3811,6	3759,7	4963,7	188,7
Surxondaryo	1879,9	3721,2	3246,6	3048,3	4453,9	236,9
Sirdaryo	806,3	1725,4	2375,6	1279,9	1777,7	220,5
Tashkent	2066,8	4225,8	3387	3009,8	4378,9	211,9
Farg'ona	2621,3	4962,7	4132,1	3815,1	5619,9	214,4
Xorazm	1411,7	2727,6	2278,9	2075,6	3067,2	217,3
Toshkent shahri	2378,9	4976,5	5350	4068,6	6044,6	254,1
Jami	25485,5	52154	47190,75	40217,5	57149,2	224,2

Jadvalda hududlar bo'yicha mahalliy byudjet xarajatlarining 2018–2022 yillarda qanday o'zgargani, shuningdek, 2022 yilda 2018 yilga nisbatan ularning o'sish sur'ati aks etgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mahalliy byudjet xarajatlari keskin ortib, har bir hududda o'sish sur'ati turlicha bo'lgan. Quyidagi muhim tendensiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Jami mahalliy byudjet xarajatlari 2018 yilda 25,485.5 mlrd. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2022 yilda bu raqam 57,149.2 mlrd. so'mga yetgan. Bu esa 224.2% o'sishni anglatadi. Bunday o'sish mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash, soliq tushumlari ko'payishi, infratuzilma va sanoat loyihalarining amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Har bir hududda mahalliy byudjet xarajatlarining o'sish sur'ati har xil bo'lgan. Masalan: Qoraqalpog'iston Respublikasida xarajatlar 222.7% ga o'sgan. Toshkent shahri eng yuqori o'sish sur'atiga ega bo'lib, 254.1% ni tashkil etgan. Bu poytaxtda yirik biznes tuzilmalari, xizmat ko'rsatish va innovasion sohalarining rivojlanishi bilan izohlanadi. Qashqadaryo viloyati 248.9% o'sish sur'ati bilan yuqori ko'rsatkich qayd etgan. Bu hududda sanoat va qishloq xo'jaligi sohasidagi yangi loyihalar sezilarli darajada ahamiyat kasb etgan bo'lishi mumkin. Boshqa viloyatlarda ham o'sish 188.7% (Samarqand) dan 236.9% (Surxondaryo) gacha o'zgarib, hududlarning iqtisodiy imkoniyatlari va mahalliy byudjet siyosatining o'ziga xosligi bilan bog'liq ekanligi ko'rinadi.

Hududlarda byudjet xarajatlari ortib borayotgani mahalliy moliyaviy barqarorlikni ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. Buning uchun quyidagi choralar muhim hisoblanadi:

Soliq bazasini kengaytirish va diversifikatsiyalash – mahalliy byudjetlar daromad manbalarini ko'paytirish muhim.

Infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishni optimallashtirish – xarajatlarni samarali yo'naltirish zarur.

Mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash – biznes muhitini yaxshilash mahalliy daromadlarning oshishiga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy dasturlarni hudud ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirish – har bir hududning xususiyatlarini inobatga olish kerak.

Transfertlar va moliyaviy tartibga soluvchi mexanizmlarni qayta ko'rib chiqish – mahalliy byudjetlarni mustahkamlash strategiyasi ishlab chiqilishi lozim.

Natijada, mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish mamlakat iqtisodiy o'sishiga, aholi farovonligi va ijtimoiy adolatga xizmat qiladi.

Maqola bo'yicha xulosa va takliflar (Conclusions/Заключения)

Davlat byudjeti xarajatlari siyosati bir qatori konsepsiya va prinsiplarga asoslanadi. Ushbu maqola sungidan xulosa qilish mumkinki, davlat byudjetining xarajatlari birinchi darajada, makroiqtisodiy barqarorlik va moliyaviy intizom ta'minlash, Samaradorlik va natijaviylik prinsiplariga asoslanishi zarur. Davlat byudjeti xarajatlardagi yuqori ijtimoiy soha xarajatlari uning ijtimoiy yo'naltirilganlik tamoyiliga asoslanganligidan dalolat beradi. Davlat byudjeti xarajatlari strategik rivojlanish va innovasion iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilib, bu jami davlat byudjeti xarajatlardagi Respublika byudjetining yuqori

ulushi bilan ham izoqlanadi. Keyingi yillardagi davlat byudjeti xarajatlarning o'ziga xos xususiyati va milliy xo'jalik tizimidagi zamonavi ahamiyati uning ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bog'liq yirik hajmdagi xarajatlarni moliyalashtirayotganligi bilan izoqlanadi.

Mahalliy byudjet xarajatlarning o'sishi davlat siyosatidagi desentralizatsiya jarayonlarining samaradorligini aks ettiradi. Biroq har bir hududning iqtisodiy salohiyati, resurslari va strategik maqsadlarini hisobga olgan holda byudjetni boshqarish muhim. Bu esa infratuzilmani rivojlantirish, mahalliy bozor talablarini qondirish va yangi ish o'rinlari yaratish kabi yo'nalishlarni qo'llab-quvvatlash orqali amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekistonda byudjet xarajatlari siyosati strategik maqsadlarga muvofiq ravishda shakllantirilgan bo'lib, ijtimoiy adolat, iqtisodiy barqarorlik va samaradorlik prinsiplariga asoslangan. Shu bilan birga, byudjet mablag'laridan foydalanishda shaffoflik va jamoatchilik nazoratini ta'minlashga alohida e'tibor qaratiladi.

References:

1. Musgrave, R. A. (1959). *The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy*. New York: McGraw-Hill.
2. Buchanan, J. M., & Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*: University of Michigan Press.
3. Lindblom, C. E. (1959). The Science of "Muddling Through". *Public Administration Review*, 19(2), 79–88. [DOI: 10.2307/976933]
4. Wildavsky, A. (1964). *Budgeting: A Comparative Theory of Budgetary Processes*. New York: Little, Brown.
5. Wildavsky, A. (1979). *The Politics of the Budgetary Process*. Boston: Little, Brown.
6. Hood, C. (1991). A Public Management for All Seasons? *Public Administration*, 69(1), 3–19. [DOI: 10.2307/3087964]